

KLASSIEKE AFRIKAANSE KUNST: MATERIALEN EN TECHNIEKEN

Harrie Leyten

Ter inleiding.

Tot voor kort was het usance om te spreken over primitieve Afrikaanse kunst. Meer en meer wordt dit gezien als denigrerend taalgebruik. De klassieke kunst, zoals zij hier er wordt genoemd, wordt nu algemeen beschouwd als behorend tot de grote kunstuitingen van de mensheid. Men heeft zich wel eens afgevraagd hoe voorwerpen van een zo hoge artistieke en esthetische kwaliteit gemaakt hebben kunnen worden met de eenvoudige, zeg maar 'primitieve', gereedschappen die de kunstenaar van toen tot zijn beschikking had. Zoals overal ter wereld is kunst op de eerste plaats afhankelijk van het artistieke talent van zijn schepper. Toch hebben ook in Afrika de beschikbaarheid van materiaal en van technieken een grote invloed gehad op het eindproduct. Misschien is dit nergens zo duidelijk als bij de kunstenaar die uit een boomtak een menselijke figuur wilde kappen en snijden. De omvang van de tak (de dikte) vormde een beperking voor de kunstenaar, maar veel kunstenaars zagen dat als een uitdaging. Veel beelden in de klassieke Afrikaanse kunst zijn in de hoogte uitgerekt, waardoor enerzijds een vervorming van de menselijke figuur optreedt, maar waardoor zij anderzijds aan sculpturale kracht hebben gewonnen.

Hier worden in het kort de meest gebruikte materialen en de daarbij gebruikte technieken aangegeven.

Ijzer



Smederij Dogon Mali, (foto W. van Beek)

Men neemt aan, dat de techniek om ijzererts te smelten en ijzer te gieten, in het eerste millennium vóór Christus vanuit het Midden-Oosten Afrika heeft bereikt en zich in de loop

van enkele eeuwen over het continent heeft verspreid. Helaas is niet veel bekend over de geschiedenis van ijzer in Afrika. Dit heeft te maken met het proces van Europese overheersing van Afrika in de negentiende en twintigste eeuw. De landen in Europa waar zich de industriële revolutie het eerste voltrok zochten afzetmarkten voor hun producten en vindplaatsen van grondstoffen. Voor beide doeleinden werd Afrika geschikt bevonden. Afrika werd in de negentiende eeuw overspoeld met (goedkope) producten van ijzer (messen, hakken, potten en pannen, wapens). Dit had tot gevolg dat de eigen ijzerproductie in het begin van de twintigste eeuw ten dode opgeschreven was. In dezelfde tijd stichtten de koloniale overheden scholen en publiceerden schoolboeken. Omdat zij, met het verdwijnen van de eigen ijzerproductie van Afrika, geen reden zagen zich te verdiepen in de geschiedenis van een in hun ogen verwaarloosbaar historisch fenomeen als ijzer, werd de ijzercultuur niet vernoemd in tekstboeken. Begin jaren negentig van de vorige eeuw hebben enkele Afrikanen, verbonden aan UNESCO, het project *"Iron routes of Africa"* opgezet. Er bleken nog enkele oude mannen in leven te zijn die in hun jeugd de smeltovens hadden gebouwd. Sindsdien zijn opnieuw ovens gebouwd, is opnieuw ijzererts gewonnen en is opnieuw ijzer gesmolten, om de oude technieken te kunnen bestuderen en vast te leggen. Het lijkt er op, dat de rol van ijzer in de oude Afrikaanse culturen ambivalent is geweest. Enerzijds waren legers die beschikten over ijzeren wapens, in een gunstiger positie tijdens oorlogen; koningen konden hun grondgebied en hun macht uitbreiden met behulp van wapens; ijzeren gereedschappen, zoals hakken, waren belangrijk in de landbouw en werden op deze wijze invloedrijke economische factoren. Anderzijds werd in veel culturen de smid, de vervaardiger van ijzeren voorwerpen, met argwaan bekeken. Hij was degene die met vuur omging; aan hem werden buitennatuurlijke krachten toegeschreven, want hij kon het vuur beheersen, maar hij werd gevreesd omdat hij het daarom ook kon aanwenden tegen een ander. Vaak vormen smeden als het ware een eigen kaste, enigszins geïsoleerd van de rest van de samenleving. Het bakken van aardewerk potten (opnieuw: bezig zijn met vuur) is dan voorbehouden aan de echtgenoten van de smeden. In de laatste tientallen jaren is ijzererts niet of nauwelijks gewonnen; de smeden smelten bestaande ijzeren voorwerpen (zoals onderdelen van auto's) om en maken daaruit nieuwe voorwerpen voor lokaal gebruik: hakken, kapmessen (machetes), kleine messen, zwaarden, lepels.

Zilver, koper, brons

Zilver is afkomstig uit zilverbijlen; brons is een legering van koper en tin; messing is een legering van koper en zink. Waar de kunstenaars uit het verleden hun grondstoffen vonden, is niet bekend. Waarschijnlijk werden zij in mijnen in Noord Afrika gevonden en via de Sahara naar de rest van Afrika verhandeld. Een Arabische schrijver reisde in de elfde eeuw door landen ten Zuiden van de Sahara en trof er al gegoten figuren van metaal aan. De Portugezen waren de eerste Europeanen die per schip West Afrika bezochten (zij omzeilden als het ware de trans Sahara handel). Om hun schepen op de heenvaart stabiliteit te geven, laadden zij hun schepen met zware voorwerpen, waaronder messing staven en armbanden (manilla's). Deze bleken in West Afrika gewilde handelswaar te vormen; zij werden ingezet als betaalmiddel, maar werden ook omgesmolten als grondstof voor nieuwe producten. Ook zilveren voorwerpen uit Europa, zoals de (antieke) Oostenrijkse Maria-Theresia-Taler munt, werden (en worden nog steeds) omgesmolten tot eigen sieraden, zoals de Touareg kruisen (ook wel Agades kruisen genaamd).

Om zilver, koper en brons te gieten, werd (en wordt nog steeds) gebruik gemaakt van de zogenaamde verloren vorm methode (in het Frans *cire perdue*, verloren was, genoemd). De techniek bestaat hierin dat het bedoelde voorwerp (een ring, een armband, een figuurtje) in bijenwas wordt geboetseerd, met leem omkleed en daarna in vuur wordt gelegd. De was zal smelten, terwijl de leem juist harder wordt. Door de smeltende was weg te laten lopen (*cire perdue*) ontstaat een ruimte, een lege vorm (daarom ook wel genoemd: de verloren vorm methode), die vervolgens opgevuld wordt met vloeibaar metaal (zilver, brons, koper of goud). Wanneer door afkoeling het metaal gestold is, wordt het leem omhulsel weggeslagen en komt het bedoelde voorwerp te voorschijn. Dit wordt vervolgens verder bewerkt met inkervingen en gepolijst.

Goud

Goud is van oudsher gevonden in open mijnen in grote gebieden in het regenwoud van West Afrika. (De koloniale naam van Ghana was niet voor niets Goudkust). Vanaf de negende eeuw bestond er een levendige handel van goud naar het Noorden, via de grote Sahel rijken van Ghana, Songhai en Mali. Deze rijken verkochten het goud door via karavaanwegen naar Noord Afrika, vanwaar het naar Europese havens als Genua, Lissabon en Amsterdam werd vervoerd. De koninkrijken Ghana, Songai en Mali kochten van de terugkerende karavanen zout, dat zij door verkochten naar de volken in de regenwoudgebieden. Goud was een betaalmiddel en bestond in klompjes (*nuggets*) of poedervorm (stofgoud). Goud was ook een statussymbool en werd gegoten tot sieraden van allerlei omvang en vorm.

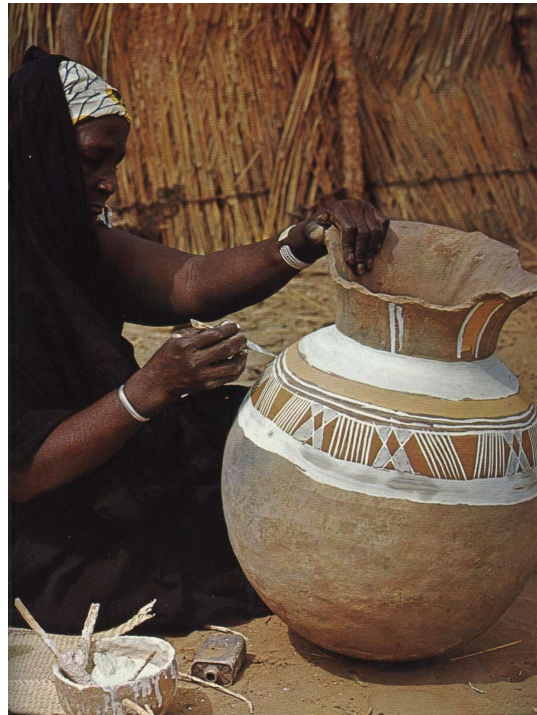
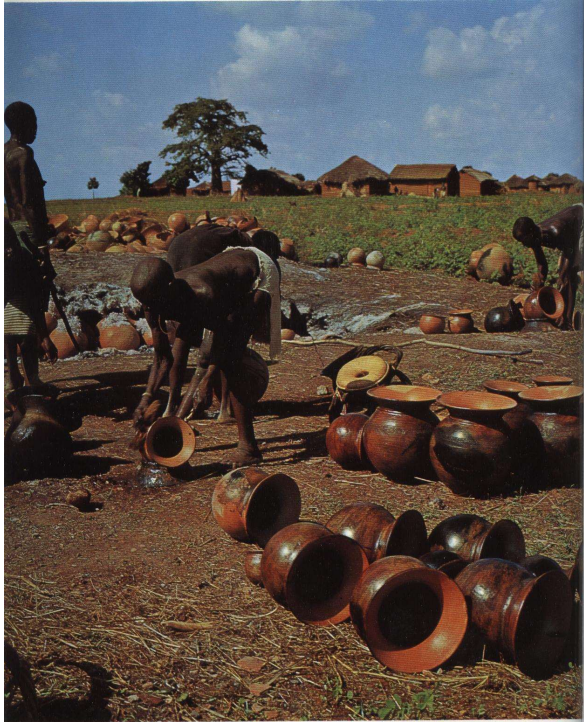
De Ashanti koning Osei Tutu (Ghana) liet- volgens de legende - rond het jaar 1700 een gouden zetel neerdalen uit de hemel. Deze, zo zei hij, bevatte de ziel van het Ashanti volk. Sindsdien is de Ashanti cultuur als het ware gebouwd op goud.

Het vervaardigen van de talloze sieraden en eretekens van de Ashanti geschiedt door dezelfde giettechniek die hierboven is beschreven voor zilver, brons en koper.

Glas

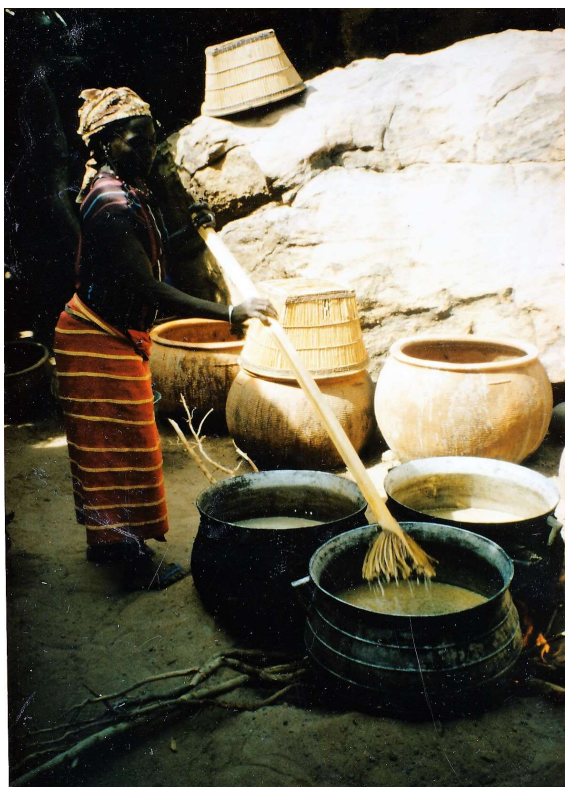
Sinds wanneer glas in Afrika bekend is, is niet meer na te gaan. Romeins glas is in Noord Afrika gevonden. In Marokko werd in de elfde eeuw glas vervaardigd. Bij opgravingen in Niger is glas gevonden uit de middeleeuwen, dat waarschijnlijk uit Noord Afrika afkomstig was. Sinds de komst van Europese handelaren (vanaf eind 15^{de} eeuw), werd glas uit Europa bekend. Oude flessen en andere glazen voorwerpen zijn reeds geruime tijd omgesmolten tot glazen armbanden. De stad Bida in Nigeria is een belangrijk centrum voor de glasindustrie. De Bida producten worden in grote delen van West Afrika verkocht. Om zelf glas te maken mengen de glasgieters kwartszand, kalk en natron (dat gevonden wordt aan de noordzijde van het Tsjaad meer). Na uren verhitting ontstaat gesmolten glas, waarmee de gewenste voorwerpen kunnen worden gevormd.

Aardewerk



Pottenbakken en beschilderen (Foto's Gardi, © Staatsarchiv des Kantons Bern)

Tot de tijd dat de Afrikaanse markten vanaf het midden van de vorige eeuw overspoeld werden door emailen pannen en schalen, gietijzeren pannen en potten en plastic voorwerpen van allerlei soort, waren huishoudelijke voorwerpen voor het koken, het opslaan van spullen en het vervoeren van water en andere zaken gemaakt van leem (aardewerk) of uit de kalebasvrucht. De laatste was lichter in gewicht maar ook gemakkelijk breekbaar. Aardewerk bestond in veel soorten en maten. Eenvoudige, ondiepe schaaltes werden gebruikt om uit te eten. Diepere schalen of potten werden gebruikt om te koken. Potten met een smalle hals opening dienden voor de opslag van olie; geheel ronde potten met een inhoud van wel 60 liter dienden voor de opslag van water. Potten van deze omvang dienden ook voor het brouwen van bier.



Bierbrouwen Dogon, Mali. (Foto W. van Beek)

De grote water potten waren bewust poreus gebakken, zodat er altijd een dun laagje water op de buitenwand stond. Omdat de zon dit laagje eerst moest verwarmen om het te laten verdampen, bleef het water in de pot zelf betrekkelijk koel. In Burkina Faso bezitten vrouwen ronde, afdekbare potten, waarin zij hun kleren en andere bezittingen opborgen.

Het leem dat gebruikt werd (en wordt) voor al deze potten en schalen, is afkomstig van verweerde rots. Deze verwerking (een proces van eeuwen) vond plaats door water of door wind. De beide soorten verwerking resulteren in een andere chemische samenstelling. Wanneer het leem ijzeroxide bevat, worden de potten na het branden in de oven, rood.

Aardewerk potten en schalen kunnen op twee manieren worden gevormd. De ene methode bestaat uit het maken van slierten (worsten) van leem, die in concentrische cirkels op elkaar worden gelegd in de vorm van de pot, die de vrouw wil maken. Bij de andere methode wordt in een homp leem een kuil geduwd, waarna de wanden steeds hoger worden geduwd en gekneed, tot het gewenste model bereikt is. Na het vormen worden de schalen en potten voorzichtig in een kuil gestapeld, afgewisseld met hout, dat snel brandt en met materiaal dat een snelle verbranding tempert (zoals stro), zodat gedurende een bepaalde tijd een constante temperatuur van ongeveer 400 graden wordt bereikt. Nadat het geheel is afgekoeld, worden de potten en schalen uit hun oven gehaald. Soms worden de nog warme potten bestreken met een kruidenmengsel zodat zij een warme, kastanjebruine glans krijgen. Het maken en bakken van potten is overal in Afrika voorbehouden aan vrouwen. In veel culturen beschilderen de vrouwen de vers gebakken potten met geometrische motieven in de kleuren wit, geel (oker), rood of zwart of in combinaties van verschillende kleuren.

Aardewerk is zwaar. Nomadische volkeren zullen er daarom minimaal gebruik van maken: zij zijn te zwaar om te vervoeren. Het zijn vooral de (sedentaire) landbouwende volkeren die aardewerk gebruiken en daarin vaak een rijke traditie hebben opgebouwd.

Kalebassen worden overal in Afrika gevormd van de vrucht die aan struiken dicht bij de grond groeit. De vrucht kan tijdens de groei al gevormd worden om later gemakkelijk tot een nuttig voorwerp omgevormd te kunnen worden. Als de vrucht de gewenste vorm en omvang heeft bereikt, wordt hij geplukt. Het vocht in de vrucht laat men weglopen. De vrucht wordt in de lengte doorgesneden om er lepels van te maken of overdwars om ze als schalen of schaaltes te gebruiken. In sommige culturen worden kalebassen beschilderd of versierd met ingebrande figuren.

Hout

De meeste Afrikaanse kunst in westerse verzamelingen is gemaakt van hout. Toch weten verzamelaars weinig van de herkomst of de symbolische waarde van het gebruikte hout. Afrikaanse kunstenaars zijn gevoelig voor de waarde van de boom, waaruit zij een voorwerp willen snijden. De Ashanti beeldsnijders van Ghana zullen eerst een offer brengen aan de spirituele kracht van de boom, om hem gerust te stellen en om te voorkomen dat zijzelf onheil zullen ondervinden van het werken met levende natuur. De Kalabari kunstenaars van Nigeria associëren de *odumdum* boom (*Newbouldia levis*) met overleden helden en de *emo* boom met de bovennatuurlijke krachten van de rivieren. De Songye van Congo gebruiken voor hun met magie beladen krachtbeelden (*minkishi*) het hout van de *kicipicipi* boom (*Erythrina abyssinica*) omdat herbalisten aan de bast een geneeskrachtige werking toekennen en hij in verbinding staat met de voorouders. Het vellen van de woudreus *iroko* (de zogenaamde Afrikaanse eik) vereist grote offers. Toch zullen de meeste houtsnijders als het enigszins kan, kiezen voor een boomsoort met een gemiddelde of lage densiteit.



Houten maskers in gebruik (Foto's Gardi, © Staatsarchiv des Kantons Bern))

Vaak gebruikte houtsoorten zijn (volgens Brussels, 1988):

- *Crossopterix febrifuga*. Zacht hout. Populair bij beeldsnijders in Congo. Dit hout splijt zelden en werkt niet na. De beroemde koningsbeelden (*ndop*) van de Kuba zijn ervan vervaardigd. Ook de Luba gebruiken dit hout voor beelden en zetels.
- *Alstonia congensis*. Licht hout. Zeer populair bij de Yoruba en Urhobo (Nigeria). De Fang (Gabon) noemen dit hout *ekuk*. Hoewel het een bittere geur heeft, wordt het veel gebruikt voor het snijden van lepels, kammen, zetels, harpen en trommen.
- *Bombax*. Dit hout leent zich goed voor het snijden van grote maskers, zoals bij de Nafana (Ghana) en Bamana (Mali). Omdat het hout licht is, laten grote maskers zich gemakkelijker dragen door de dansers.
- *Ricinodendron*. Lichte houtsoort met verschillende subspecies. Populair bij Yaka, Songye, Kuba en Luba beeldsnijders (allen Congo)
- *Ricinodendron heudelotii* subsp. *Africanum* wordt door Fang kunstenaars (Gabon) *esisen* genoemd (Perrois, 2006). Hij groeit in het Noorden van Gabon, waar het woud minder dicht is. Het is een lichte, poreuze houtsoort.
- *Hallea ledermanni*, syn. *Mitragyna ciliata* wordt door Fang beeldsnijders *otsige-nzam* genoemd. Het is hard hout met een hoge dichtheid. (Perrois, 2006)
- *Chlorophora excelsa* (*iroko*). Deze harde houtsoort wordt bij de Yoruba gebruikt voor het snijden van schalen in de *Ifa* cultus. Ook in gebruik bij Luba kunstenaars.
- *Afzelia africana*. Zeer hard hout. Mbembe beeldsnijders (Nigeria) gebruiken dit hout voor het maken van trommen.
- *Funtumia africana* of *elastica*. Dit is het hout van de rubberboom. Het bezit een fijne textuur en wordt door Yoruba kunstenaars o.a. gebruikt voor tweelingbeeldjes (*ere ibeji*)
- *Lannea acida*. Voor de Bamana (Mali) is dit hout symbool van vruchtbaarheid.

Houtsoorten die van nature donker of zwart zijn, zoals ebbenhout (in het Engels: *ebony*) of *evila* (*Diospyros crassiflora*) werden in de klassieke Afrikaanse kunst zelden gebruikt, omdat het hout te hard was. Het werd wel gebruikt voor pijpen, lepels of waardigheidsstaven voor vorsten. Voor het maken van de zogenaamde sprekende trommen (*nkul*) of de toetsen van een xylofoon (*Medzang*) gebruikten Fang kunstenaars 'rood hout', dat zij *mbi* noemden (*Pterocarpus soyanxii*). (Perrois, 2006)

De gereedschappen die door beeldsnijders bijna overal in Afrika gebruikt werden, zijn de angeldissel, waarbij een stuk ijzer (boven puntig en onderaan plat en voorzien van een snijvlak) door een houten steel gaat, en de hulsdissel, waarbij een ijzeren huls over een steel wordt geklemd. Messen (recht of gekromd, enkel- of dubbelsnijdend), gutsen en priemen worden gebruikt voor het afwerken van de ruwe vormen. Om een glanzend oppervlak te krijgen worden schuurmiddelen gebruikt, gemaakt van bepaalde bladeren. Voor een beschrijving van het snijden van een masker, zie Willett bladz. 2002, 208-209

De Fang (Gabon) bewaren schedels van hun voorouders in speciale manden, waar boven op houten beelden worden geplaatst, wachters (*byeri*) genoemd. Deze figuren worden wel 'zwetende beelden' genoemd vanwege hun diep glanzende, enigszins kleverig vochtige oppervlak. Deze beelden werden gemaakt van een bleke houtsoort, ondergedompeld in de modder van een moeras en daarna bewerkt met een mengsel van palmolie en houtskoolpoeder. Op deze wijze werd het oppervlak van het beeld tot

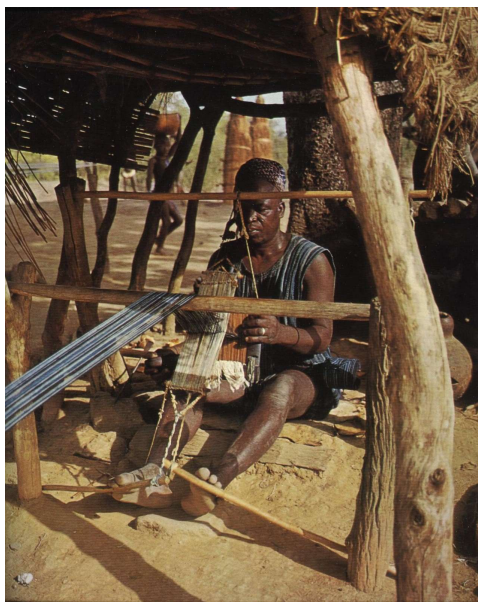
enkele millimeters diep geïmpregneerd en kreeg het zijn bijzondere, diepzwarte glans. (Perrois, 2006)

Veel beelden en maskers zijn gepatineerd. De vruchtbaarheidsbeeldjes (*akua'ba*) van de Ashanti en Fanti (Ghana) worden ingesmeerd met rauw eiwit, roet (van de onderkant van kookpotten geschraapt) en alkaline van een bananensoort, waaraan men ijzerdeeltjes toevoegt. Het eindresultaat is een glanzend zwart of donkerbruin oppervlak.

In veel culturen worden maskers geleverd. Hiervoor worden verven van verschillende samenstelling gebruikt. Minerale verfsoorten zijn het wit, dat van rivierkalk, kaolienaarde of aluminium silicaat wordt gemaakt, het rood, gemaakt uit zandachtige aarde of steen, en het zwart, afkomstig uit verschillende soorten slib. Plantaardige verfsoorten zijn het rood, bereid uit het sap van bepaalde bomen, het zwart, gemaakt uit bepaalde lianen en uit houtskool, het blauw, getrokken uit de indigo plant, en het geel afkomstig uit een boomsoort die de Yoruba *odo* noemen.

De kleuren van de verschillende verfstoffen hebben ieder hun eigen symboolwaarde. Deze verschillen per cultuur. Voor de Yoruba staat blauw voor koel (in de betekenis van het moderne begrip *cool*) en licht om te zien. Blauw wordt geassocieerd met water en lucht. Rood staat bij de Yoruba voor agressie en wordt geassocieerd met de dondergod Shango; zwart is een ambivalente kleur, die wordt geassocieerd met de *trickster*god Eshu. Deze kan de mens ter wille zijn maar hem ook onheil brengen. De kleur wit staat voor zuiverheid en ethisch handelen. De kleur wordt geassocieerd met de god Orishanla. Elders in Afrika staat wit voor de doden en het hiernamaals, voor de wereld van de geesten. Rood staat voor leven, voor levend bloed, zwart staat voor lijden en dood. Wit staat voor vrede, *coolness*, voorspoed, gezondheid.

Textiel



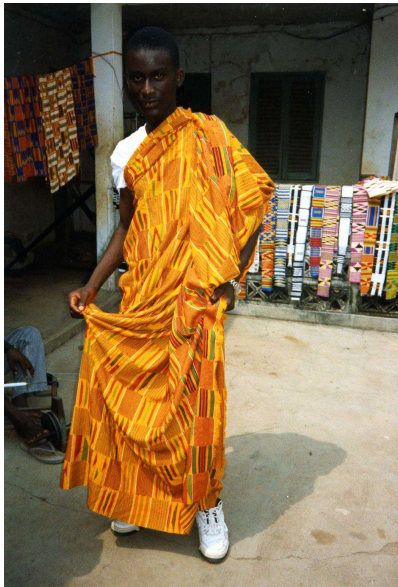
Wever achter weefgetouw (Foto's Gardi, © Staatsarchiv des Kantons Bern)

Hoe lang textiel al bekend is in Afrika, zal waarschijnlijk nooit meer uitgevonden worden, omdat het een vergankelijk materiaal is. De oudste textielfragmenten ten zuiden van de Sahara zijn gevonden in grotten van de Tellem, een bevolkingsgroep die tussen ca. de 8^{ste} en de 15^{de} eeuw, onder aan een steile rotswand in Oost Mali woonde, en zijn doden begroef in vrijwel ontoegankelijke grotten. Daar zijn ook stukken van katoenen weefsels gevonden die in Noord Afrika vervaardigd waren en getuigen van een toen reeds actieve trans Sahara handel. Katoen was bijna overal in Afrika bekend als grondstof voor kleding en dekens. Katoen werd gesponnen tot draden, geleverd (meestal met indigo) en daarna geweven tot lange, smalle stroken of repen. Dit gebeurde door mannen op weefgetouwen die ook nu nog in gebruik zijn. Deze repen werden aan elkaar genaaid

en tot kleding of dekens gemaakt. In Nigeria is ook een verticaal weefgetouw bekend, dat door vrouwen bediend wordt.

Geweven dekens zijn vooral populair in de gebieden waar het 's nachts koud kan worden, zoals de Sahara en de Sahel. Op deze dekens kunnen dierfiguren of abstracte patronen geschilderd worden met plantaardige verfstoffen of met een soort modder (*bogolanfini* of modderdoeken, bekend van Mali en Noord Ivoorkust). In Zuid Ghana bestaan

Adinkra doeken, die met symbolische motieven in inkt bedrukt, gedragen worden bij begrafenissen.

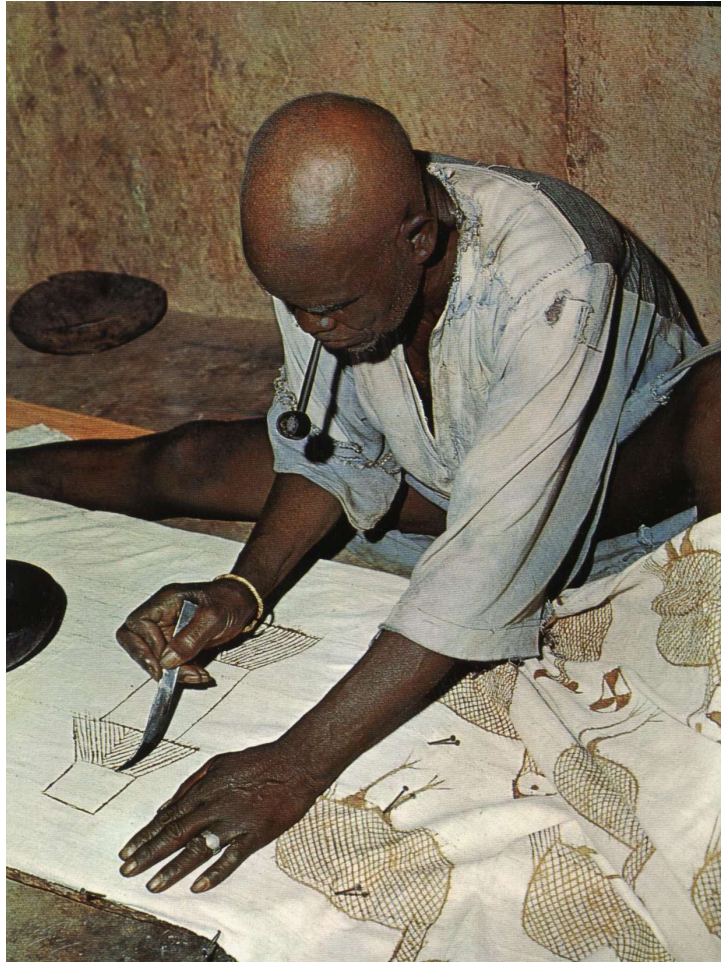


Man in Kente doek, Ghana
(Foto H. Leyten)

Een type omslagdoek dat vanuit Ghana door heel Afrika en sinds kort ook in de VS populair is geworden, is de *Kente*. Deze doek is eveneens in smalle banen geweven, en later aan elkaar genaaid, vervaardigd van katoen, zijde of rayon. *Kente* doeken worden vooral door mannen gedragen en gelden als statussymbool. Vrouwen dragen *Kente* in een aangepaste vorm: een wikkelrok, een topje en een losse doek die over een schouder hangt.

Sinds eind 19^{de} eeuw zijn handbedrukte, katoenen omslagdoeken, afkomstig uit Helmond, zeer gewild in veel landen van West- en Midden Afrika, de zg. *wax prints*. Zij zijn zeer kostbaar. Machinaal bedrukte omslagdoeken met vergelijkbare motieven en kleuren zijn populair bij hen die de dure versie niet kunnen betalen. Er bestaan veel technieken om katoenen lappen te bedrukken, zoals de handbedrukte *adire*

doeken in Nigeria, en in veel landen *plangi*, en andere afbind technieken, zoals *tie-dye*. Bij de Fon (Bénin) en Fanti (Ghana) bestaat een traditie van applicatie-doeken (kleurige katoenen figuren op een effen katoenen ondergrond).



Geschilderde figuren op stof, Mali (Foto Gardi, © Staatsarchiv des Kantos Bern)



Agbada mantel van de Yoruba, Nigera

Gebruikte literatuur:

- Burssens, Herman: *De houtsculptuur in Negro-Afrika*. In: *Utotombo: Kunst uit zwart Afrika in Belgisch privé bezit*. Brussel. 1988
- Gardi, René: *Unter afrikanischen Handwerkern*. Bern. 1969
- Kraamer, Malika: *Ghanaian Interweaving in the nineteenth century*. In: *African Arts* 2006, Vol. XXXIX. Number 4
- Lamb, Venice en Judy Holmes: *Nigerian Weaving*. Shell, Nigeria. 1980
- Leuzinger, Elsy: *Kunst uit Afrika*. Gemeentemuseum, den Haag. 1971
- Perrois, Louis: *Fang*. In de serie: *Visions of Africa. 5 Continents*. Milaan. 2006
- *UTOTOMBO, Kunst uit Zwart Afrika in Belgisch Privé Bezit*. Brussel. 1988
- Willett, Frank. *African Art*. Thames and Hudson, London. 2002. Vooral bladz. 246